

تحلیل عناصر معنایی واژه اخلاقی ایثار در قرآن کریم

ثریا قطبی^۱

فریده داودی مقدم^۲

بیتا عزیزی^۳

چکیده

معناشناسی واژه‌های اخلاقی قرآن یکی از پژوهش‌های جدید در عرصه تحقیقات قرآنی است که با مطالعه ای روشمند و موشکافانه درصدد کشف لایه‌های جدید از معانی الفاظ قرآن است.

در نوشتار حاضر تلاش شده تا واژه اخلاقی ایثار با نگاه جزیی نگر و با رویکردی معنا شناسانه، به عناصر و اجزاء ذاتی مؤلفه‌های معنایی خود تجزیه شود و فرای ریشه شناسی این واژه، روابط بینامتنی آن شامل روابط همنشینی، جانشینی و سیاق در سطح آیات و سوره‌های قرآن مورد مذاقه واقع شود. حاصل آنکه معنای ایثار در قرآن مفهومی تک‌لایه نیست بلکه دارای مرزهای در هم تنیده است. این واژه در سیر تکامل معنایی خود با حفظ معنای اساسی «انتخاب کردن» وارد نظام معنایی قرآن شد و مؤلفه‌هایی از جمله عدم واسطه، اختیار، گزینه‌های مختلف، مطلوبیت و بار ارزشی مثبت و منفی را در بر گرفت. این واژه در فرایند انتقال به نظام‌های پس از قرآنی بتدریج دچار تخصیص معنایی گشت به طوری که آنچه امروز از معنای ایثار به ذهن متبادر می‌شود با مفهوم آن در قرآن، رابطه عموم و خصوص مطلق دارد.

کلیدواژه‌ها

قرآن، معناشناسی، مولفه‌های معنایی، ایثار، جانشینی، همنشینی، سیاق.

۱. دکتری الهیات و معارف اسلامی (علوم قرآن و حدیث)، استادیار دانشگاه شاهد (نویسنده مسوول)

E-mail: sghotbi@shahed.ac.ir

E-mail: fdavoudy@gmail.com

Email: bitaazizi96@gmail.com

۲. دکتری ادبیات فارسی، استادیار دانشگاه شاهد

۳. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث

طرح مسأله

معناشناسی یکی از شاخه‌های زبان‌شناسی است که با شناسایی روابط معنایی بین مفاهیم مختلف و استخراج شبکه‌ای از معانی مرتبط، نقش بسزایی در حوزه مطالعات قرآنی دارد. این شاخه زبان‌شناسی از اسم یونانی «sema» به معنای «نشانه» و فعل «semaino» به معنای «علامت دادن» و «معنا دادن» گرفته شده است و در زبان عربی «علم الدلالة» یا «علم المعنی» نامیده می‌شود (عباسی و پور افخم، ۱۱۶، ص ۱۳۹۰). این علم به مطالعه علمی معنا می‌پردازد. منظور از مطالعه علمی معنا توصیف پدیده‌ها در چارچوبی بدور از هرگونه پیش‌انگاری است به گونه‌ای که بتوان درستی و یا نادرستی آن را مورد ارزیابی قرار داد. (شریفی، ۱۳۹۲، ص ۸۳)

«معنا شناسی» به عنوان یکی از روشهای نوین در مطالعات قرآنی به دنبال آن است تا با مطالعه علمی معنا به استخراج معانی نهفته در متن و کشف لایه‌های معنایی واژگان قرآن بپردازد. به همین دلیل، ازسویی یک مفهوم کلیدی را به عناصر و اجزاء ذاتی (مؤلفه‌های معنایی) خود تحلیل می‌نماید و از سوی دیگر آن را با مفاهیم پیرامونی گرد آورده تا تصویری کامل از آن ارائه کند. (حسینی و مطیع، ۱۳۹۲، ص ۸۵) ایزوتسو چهره برجسته این علم، معناشناسی را مطالعه تحلیلی در کلمات کلیدی و کشف ارتباط معنایی واژگان در یک شبکه گسترده جهت دست یافتن به جهان بینی نهفته در ورای آن می‌داند (شریفی، ۱۳۹۲، ص ۸۳)

امروزه مطالعات معنا شناسی در پژوهش‌های قرآنی به عنوان یکی از روش‌های جدید تفسیر متن مورد توجه پژوهشگران واقع شده است. برخورداری قرآن از لایه‌های مختلف معنایی و در عین حال منسجم با توجه به نزول تدریجی قرآن اهمیت این نوع از مطالعات قرآنی را آشکار می‌سازد. با این روش می‌توان از روابط متعددی که در میدان‌های معنایی واژگان قرآن وجود دارد، پرده برداری کرد و آن را در قالب یک مجموعه کلی از مفاهیم نظام مند و مستقل ترسیم نمود.

ایشار به عنوان یک ویژگی پسندیده اخلاقی پژوهش‌های متعددی را به خود اختصاص داده است. سیدی و رفیعی (۱۳۹۳) در پژوهش "معناشناسی ایشار در قرآن کریم" بر اساس منابع لغوی به معنای وضعی ایشار پرداخته و تلاش نموده‌اند تا تطور معنایی واژه ایشار در قبل و بعد از اسلام را بیان نموده و حوزه معناشناسی و نیز کاربرد وحیانی این واژه را با نظر گرفتن مترادف و تقابل معنایی واکاوی نمایند. عکاسی نریمانی (۱۳۸۸) در پژوهش خود تحت عنوان "بررسی فرهنگ ایشار و شهادت در جامعه" که با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده مقوله ایشار و شهادت را در جامعه مورد بررسی قرار داده است. رباط جزی (۱۳۸۴) در پایان نامه خود با عنوان "ارزش ایشار از دیدگاه قرآن و سنت و آثار و پیامدهای فردی و اجتماعی آن" پس از بیان کلیات اخلاق به مقوله

ایثار و جهاد می پردازد وی ابتدا ایثار را از منظر آیات و روایات بررسی نموده و پیامدهای فردی و اجتماعی آن را مورد توجه قرار می دهد.

هرچند محققین با روش های مختلف و با بهره گیری از قرآن و متون روایی سعی در آشکار نمودن معنای ایثار داشته اند اما به نظر می رسد جای یک تلاش جامع و روش مند برای تحلیل عناصر معنایی واژه ایثار با رویکرد تجزیه مؤلفه ای خالی باشد. در نوشتار حاضر تلاش شده تا مولفه های معنایی واژه ایثار با نگاه جزئی نگر و با رویکردی معنا شناسانه مورد توجه قرار گرفته و فرای ریشه شناسی این واژه، روابط بینامتنی آن با سایر واژه ها شامل روابط همنشینی، جانشینی و سیاق در سطح آیات و سوره های قرآن بررسی گردد. انتخاب این واژه با توجه به کاربرد وسیع آن در حوزه اخلاقی و اهمیت آن در گستره روابط اجتماعی بوده است.

۱- بررسی لغوی واژه ایثار

به منظور یافتن معنای لغوی ایثار لازم است تا ابتدا این واژه در کتب لغت و سپس در قرآن مورد بررسی واقع شود.

۱-۱. ایثار در زبان عربی

واژه «ایثار» مصدر باب افعال از ریشه «أثر» است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۲۳۶). ماده «أثر ر» دارای سه اصل معنایی «پیش انداختن»، «یادکردن» و «باقی ماندن» چیزی است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۳). گفتنی است که مصدر باب افعال این ریشه به معنای «انتخاب کردن»، «برتری دادن» و «مقدم داشتن» است. زبیدی می گوید زمانی فعل «أثر» بکار می رود که کسی بین چند چیز یا چند کس یکی را برگزیند و یا چیزی و یا کسی را نسبت به دیگری برتری داده و یا آن را مقدم بدارد (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۲۰).

راغب در بیان معنای لغوی ایثار به مقدم داشتن حوائج دیگران با توجه به آیه ۹ سوره حشر، انتخاب بندگان شایسته خداوند در آیه ۹۱ سوره یوسف و برگزیدن دنیا بر آخرت در آیه ۳۸ سوره نازعات اشاره می کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۶۲). طریحی با اشاره به آیه ۹ سوره حشر و آیه ۱۶ سوره اعلی «مقدم داشتن» و «برتری دادن» را دومعنای اصلی برآمده از مفهوم ماده «أثر ر» می داند (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۹). ازهری از دانشمندان لغت برای اول بار به منظور بیان معنای این واژه به شعر استشهاد نموده و آن را به مفهوم «اختیار کردن» می داند (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۵، ص ۸۹). بعد از او شعر وی در نگاشته های ابن فارس و دیگران نیز مورد استفاده قرار گرفت. همچنین معنای ترجیح دادن در شعر «متمم بن نویره» بکار رفته آنجا که با بکار بردن تعبیر «آثرت هدمایا و سویه» به ترجیح کفن کردن با لباس مندرس و فرسوده اشاره دارد.

در توجیه رابطه معنایی و تلازم ریشه واژه «ایثار» باید گفت که اصل در معنای این ماده

«نشانه» است یعنی علامتی که بر چیزی دلالت دارد. معنای اصلی ایشار، انتخاب دارای اثر است که با معنای ریشه‌ی این واژه مرتبط است. معنای «پیش انداختن» و «برتری دادن» نیز با توجه به دارای اثر بودن به این معنا بازمی‌گردد.

۲-۱. ریشه «اثر ر» در زبان عبری، آرامی و سریانی

مطالعه واژه "اثر" در زبان عبری نشان می‌دهد که در ابتدا این واژه به مفهوم «جای» بوده و سپس به معنای «گام» و نام یک «جاده کاروانی» اطلاق گردیده است. این واژه در زبان‌های آرامی و سریانی و همچنین در سنگ‌نبشته‌های زنجبیلی در معنای «جای» و در زبان آشوری به معنای «نشان خدائی» می‌باشد (مشکور، ۱۳۵۷) لذا اصل در معنای این ماده در زبان عبری، آرامی و سریانی نیز «نشانه» است و به معنای علامتی است که بر چیزی دلالت دارد.

۱-۳. مشتقات ماده «اثر ر» در قرآن و مفهوم آن در تفاسیر

واژه «ایشار» در قرآن دقیقاً به همین شکل نیامده است اما ریشه‌ی «اثر ر» ۲۱ بار در قرآن بکار رفته و بیشترین تکرار آن در سوره طه آیات ۷۲، ۸۴ و ۹۶ می‌باشد. مشتقات ماده «اثر ر» با مفاهیم «برگزیده شدن»، «انتخاب کردن» و «ترجیح دادن» ۵ بار در آیات ۹۱ یوسف، ۷۲ طه، ۹ حشر، ۳۸ نازعات و ۱۶ اعلی بکار رفته که هر یک بطور جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۳-۱. تَوَثَّرُونَ

این مفهوم از مشتقات ماده «اثر ر» یک بار به صورت فعل مضارع «تَوَثَّرُونَ» در آیه ۱۶ اعلی «بَلْ تَوَثَّرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» به کار رفته است.

گفتنی است که فعل مضارع «تَوَثَّرُونَ» در باب افعال از مصدر «ایشار» است. علامه طباطبایی این واژه را به معنای «انتخاب کردن» و «ترجیح دادن» دانسته (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲۰: ۲۷۰) همانطور که طبرسی معنای «اختیار کردن» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۲۲) و مکارم شیرازی معنای «مقدم شمردن» و «برتری دادن» را اتخاذ نموده است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۶، ص ۴۰۴). ثعالبی نابخردی و علاقه زود گذر (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۵۸۰) و شبیبانی در نظر نگرفتن آخرت (شبیبانی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۳۵۳) را علت انتخاب دنیا بر آخرت معرفی نموده است.

۲-۳-۱. أَثَرٌ

این مفهوم از مشتقات ماده «اثر ر» یک بار به صورت فعل «أَثَرَ» در آیه ۳۸ نازعات: «وَأَثَرُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» به کار رفته است.

کلمه «أَثَرَ» ماضی باب افعال از مصدر ایشار به معنای «برگزیدن» و «ترجیح دادن»

است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۹۹). گفتنی است که واژه «ایثار» در جایی بکار می رود که لازم آید از میان دو یا چند گزینه مختلف که جمع آنها با یکدیگر امکان پذیر نیست، تنها یکی را انتخاب کرد (ابن عاشور، ۱۹۹۷، ج ۳۰، ص ۸۲) همانطور که در آیه مورد بحث نیز میان «زندگی فانی دنیا» و «زندگی همیشگی آخرت» زندگی دنیا از سوی عده ای انتخاب گردیده است.

ناگفته نماند که طبرسی برتری یک گزینه در مقایسه با سایرین را علت انتخاب گزینه مورد نظر می داند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۶۶۰) همانگونه که سید بن قطب نیز نادیده گرفتن ارزش های انسانی

(ابن قطب، ۱۴۱۲، ج ۶، ص ۳۸۱۸) و مکارم شیرازی تباهی عقیده (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۶، ص ۱۰۶) و ابن عربی علاقه مندی به لذت های پست (ابن عربی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۴۰۶) را سبب اختیار دنیا بر آخرت معرفی نموده اند.

۱-۳-۳. یوثرن

این مفهوم از مشتقات ماده «اثر» یک بار به صورت فعل «یوثرن» در آیه ۹ حشر: «وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْآيْمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحْثِنُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَحْنًا فَلْيُتَّقِ اللَّهَ فَمَا لَهُمْ مُفْلِحُونَ» به کار رفته است.

کلمه «یوثرن» در قرآن به صورت مضارع مرفوع از ریشه «أثر» بکار رفته است. این فعل به معنای «مقدم داشتن» است یعنی همان مفهومی که طبرسی (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۳۹۳) و شوکانی (شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۲۳۹) نیز به آن تصریح نموده اند. هر چند شبّر در توضیح این واژه از تعبیر «یخصون» استفاده نموده است (شبّر، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۸۸).

البته نباید از این نکته غفلت ورزید که مقدم داشتن دیگران به طرق مختلفی از جمله تکریم و سود رسانی صورت می پذیرد (طنطاوی، بی تا، ج ۱۴، ص ۲۹۸) و دارای آثار مختلفی است (زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۲۶۲۷). ایثار یکی از ویژگی های انصار (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۳، ص ۵۱۸)، گرامی ترین خلق و نشان دهنده ی زهد (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۴۱۰) و کامل ترین انواع جود (خطیب، بی تا، ج ۱۴، ص ۸۶۴) و متضاد آن «الاثره» به معنای خود خواهی می باشد. مغنیه ایثار را از خود گذشتگی می داند (مغنیه، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۲۹۰) همانطور که فخر رازی وجود حاجتمندی و نیاز را در تحقق ایثار یک اصل ضروری دانسته است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۵۰۸)؛ چرا که ایثار به معنای از خودگذشتگی زمانی معنا می یابد که فرد با وجود نیازمندی خویش از آنچه که دوست دارد دست کشیده و دیگری را بر خویش مقدم دارد..

۱-۳-۴. لن نوثرک

این مفهوم از مشتقات ماده «اثر» یک بار به صورت فعل منفی «لن نوثرک» در آیه ۷۲

طه: «قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلَىٰ مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي فَطَرَنَا فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» به کار رفته است.

با توجه به معنای «اختیار کردن» از سوی شیخ طوسی (طوسی، بی تا، ج ۷، ص ۱۹۰)، ابن کثیر (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۲۶۸)، فیض کاشانی (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۳۱۳)، مغنیه (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۵، ص ۲۲۹) و علامه طباطبائی (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۱۸۱) و با در نظر گرفتن معنای «مقدم داشتن» از سوی طنطاوی

(طنطاوی، بی تا، ج ۹، ص ۱۲۹) می توان ادعا کرد که معنای ایشار در آیه ۷۲ طه نیز همان بار معنایی را دارد که معنای لغوی بر آن دلالت داشته است.

۱-۳-۵. أثَرَكَ

این مفهوم از مشتقات ماده «اثر ر» یک بار به صورت فعل «أَثَرَكَ» در آیه ۹۱ یوسف: «قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ أَثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَإِنْ كُنَّا لَخَطِئِينَ» به کار رفته است.

گفتنی است که طبرسی و طباطبائی واژه «اثرک» را در این آیه به معنای «اختیار کردن» ذکر کرده اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۴۰۱؛ طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۲۳۷)، ابن عاشور آن را برتری دادن در نعمت های دنیوی (ابن عاشور، ۱۹۹۷، ج ۱۲، ص ۱۱۴) و ثعالبی و ابن عطیه آن را برتری دادنی عام تر از نعمت های دنیوی (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۴۹؛ ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۷۸) و صادقی تهرانی آن را به معنای «ترجیح دادن» دانسته اند. (صادقی تهرانی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۲۴۶)

از جمله کسانی که «اثرک» را به معنای «مقدم داشتن» دانسته مکارم شیرازی می باشد. وی «ایشار» را در اصل به معنی جستجوی اثر چیزی می داند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۰، ص ۶۳) فیضی در تفسیر خود معنای متفاوتی نسبت به دیگر مفسران از کلمه «اثرک» ارائه داده است. وی این واژه را به معنای «گرامی داشتن» به کار برده است (فیضی، ۱۴۱۷، ج ۳: ۱۴۴). اکثر مفسران به معنای گرامی داشتن که توسط این مفسر ارائه شده اشاره ای نکرده اند، (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۷: ۴۸، فیض کاشانی، ۱۴۱۸، ج ۳: ۴۱، طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۲: ۲۰۸).

۲. بررسی روابط بینامتنی ایشار

برای کشف مولفه های معنایی واژه «ایشار» در قرآن کریم لازم است که روابط بینامتنی این مفهوم از ریشه «اثر» با سایر واژگان در سطح آیات و سور با توجه به سیاق و رابطه هم نشینی این مفهوم با سایر واژه ها در آیات ۹۱ یوسف، ۷۲ طه، ۹ حشر، ۳۸ نازعات و ۱۶ اعلی و رابطه جاننشینی آن در سایر سوره ها مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۲. مفهوم ایثار در لابلای سیاق ها

ماده (س و ق) به معنای راندن شتر است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۳۶) برخی آن را برانگیختن از جانب پشت می دانند (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۵، ص ۳۳۰). در فارسی «سیاق» به معنای «اسلوب» و «روش» آمده و «سیاق کلام» به معنای «اسلوب سخن» است. (معین، ۱۳۷۵، ج ۲، ذیل واژه سیاق) سیاق از نظر اصطلاحی دارای تعاریف متعددی است از جمله آنکه برخی آن را خصوصیت و فضای معنایی می دانند که از قرار گرفتن کلمات و جملات در کنار هم حاصل شده و در معنای واژه یا عبارت تاثیر می گذارد. (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۴۲۰)

گفتنی است که توجه به سیاق قبل و بعد از آیه های ۱۶ اعلی، ۳۸ نازعات، ۹۱ یوسف، ۷۲ طه، ۹ حشر به عنوان قرینه های پیوسته درون متنی برای یافتن مولفه های معنایی واژه ایثار ضروری است.

توجه به سیاق آیات سوره اعلی نشان می دهد که عنصر «باور» به عنوان یک مولفه کاملاً بنیادی برای مفهوم ایثار تلقی می شود. به عبارت دیگر «باور» همچون فرمان اتومبیل که با چرخیدن خود جهت حرکت اتومبیل را تعیین می کند، نوع ایثار را تحت تاثیر خود قرار داده است. باور به بهتر بودن آخرت و فنا پذیر بودن دنیا در آیه ۱۷ سوره اعلی، می تواند انسان را از انتخاب نابجای دنیا بجای آخرت بازدارد.

گفتنی است هر چند عنصر «باور» مولفه زیر بنایی برای ایثار آخرت بر دنیا به حساب می آید اما بر اساس آیه ۱۴ و ۱۵ سوره اعلی به تنهایی کافی نیست بلکه لازم است چنین باوری در گستره رفتار نیز توأم با پاک کردن نفس از آلودگی ها، یاد کرد خدا و برپایی نماز باشد.

با توجه به سیاق آیات در سوره نازعات می توان نتیجه گرفت که عوامل عارضی دخیل در مفهوم ایثار دنیا بر آخرت هویتی دو طرفینی دارد و با توجه به نقش ایجابی و سلبی آن از یکدیگر تفکیک می شود. در ایثار دنیا بر آخرت عنصر سرکشی انسان در آیه ۳۷ به عنوان یک عامل زمینه ساز و پروا داشتن از خداوند و مهار هوای نفس در آیه ۴۰ به عنوان عوامل بازدارنده این نوع از ایثار به حساب می آید.

در سیاق آیات سوره حشر مفهوم ایثار با ویژگی افرادی پیوند می خورد که در مورد آنها از خود گذشتگی صورت گرفته است. در آیه ۸ سخن از ایثار در باره کسانی است که به دست دشمن از خانه های خود بیرون رانده شدند و به امید رسیدن به فضل و رضوان خداوند ترک وطن نموده و همواره خدا و رسولش را یاری رسانند. نکته قابل توجه در سیاق آیات سوره حشر آن است که ایثار با مفهوم «از خود گذشتگی» و با بار ارزشی مثبت تنها یک بار در این سوره مدنی آمده که به جهت استقرار حکومت نوپای اسلامی در مدینه قابل اهمیت است. جایی که مسأله جهاد و دفاع از مسلمانان و مرزهای اسلامی با گذشتن از جان و طرح ریزی یک جامعه مدنی با

با گذشتن از مال مطرح است. این نوع از ایثار را می‌توان پیرو همان پیمان برادری قلمداد نمود که پیامبر(ص) در مدینه به دنبال آن بوده است.

در سیاق آیات سوره طه نیز عنصر «باور» یک مولفه بنیادی برای ایثار به شمار می‌آید. باوری عمیق و مستحکم که دنبال خود انقطاع از غیر خدا و عدم هراس از بریده شدن دست و پا و آویزان شدن از تنه‌های نخل را در آیه ۷۱ به دنبال داردهمچنین باور به فنا ناپذیری پروردگار و خیر بودن ذات اقدس الهی در آیه ۷۳ به عنوان یک نگرش بنیادی در ایثار آخرت بر دنیا مطرح است.

سیاق آیات سوره یوسف (ع) نشان می‌دهد مولفه‌های ایثار از جهت مفهومی دارای تعامل بینا عناصری است به طوری که بر اساس آیه ۹۰ از این سوره برای تحقق ایثار یوسف (ع) از سوی پروردگار علاوه بر منت الهی دو عنصر تقوا و صبر نیز دخالت داشته است.

۲-۳. روابط همنشینی با واژه ایثار

هم نشینی رابطه‌ای از نوع ترکیب میان الفاظ در یک زنجیره کلامی است. توجه به این رابطه باعث روشن شدن معنا بالاخص در مواردی می‌شود که کلمه‌ای دارای بیش از یک معنا بوده و یا از مفهومی مبهم برخوردار است (صفوی، ۱۳۷۹، ص ۴۱)

بررسی رابطه هم نشینی کلماتی که در کنار واژه «أَثَرَك» در آیه ۹۱ سوره یوسف: «قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ أَثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا وَ إِن كُنَّا لَخَطِئِينَ» واقع شده نشان می‌دهد که عدم صدور خطایکی از شاخصه‌های ایثار از سوی خداوند محسوب می‌شود.

رابطه هم نشینی کلماتی که در کنار «يُؤْثِرُونَ» در آیه ۹ سوره حشر: «وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْآيَمْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُجِئُونَ مِنْ هَاجَرٍ إِلَيْهِمْ وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَ يُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَ مَنْ يُوقْ شَحْنًا نَفْسِهِ فَاُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» واقع شده نشان می‌دهد که ایثار دیگری بر خود با عنصر «دوست داشتن» مرتبط است.

افزون بر آن تعبیر «لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا» بیانگر وجود نوعی احساس بی‌نیازی در فرد ایثارکننده است. به عبارت دیگر می‌توان چنین ادعا کرد که ایثارگر حتی با وجود احتیاج خویش به آنچه که دیگری را به آن ترجیح داده، همچنان احساس بی‌نیازی می‌کند.

نکته قابل توجه در رابطه هم نشینی آیه ۹ سوره حشر آن است که «بخل» عنصر بازدارنده ایثار است. تعبیر «مَنْ يُوقْ شَحْنًا نَفْسِهِ» بخوبی نشان می‌دهد این صفت رذیله مانع از آن می‌شود که انسان آنچه که خود به آن احتیاج دارد را در اختیار دیگری قرار دهد.

البته باید توجه داشت که ایثار دیگران بر خود با «تقوا» ارتباط دارد زیرا در رابطه هم نشینی به منظور نگهداری نفس از بخل به عنوان مانع ایثار، فعل «یوق» از مشتقات ماده «و

ق ی» بکار رفته است.

گفتنی است رابطه هم نشینی کلمات «فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» با ایثار حاکی از ارتباط این واژه با فلاح است. «فلاح» ماندگاری در نعمت های الهی و خیر و نیکی است و ایثار نیز دارای اثر ماندگاری است که مصداق بارز آن را در ایثار جان می توان مشاهده نمود. همچنین در ایثار آخرت، ماندگاری آن در مقایسه با دنیا مورد توجه قرار گرفته است. معنای دیگر «فلاح» زینت دادن کالا نزد خریدار است. همان عاملی که سبب ایثار دنیا بر آخرت می شود.

رابطه هم نشینی کلمات در آیه ی ۱۶ اعلی «بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» و در آیه ی ۳۸ نازعات «وَأَثَرُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» نشان می دهد که متعلق ایثار «زندگی دنیا» و مقدم داشتن آن بر آخرت است.

رابطه هم نشینی کلماتی که در کنار "لَنْ نُؤْثِرَكَ" در آیه ۷۲ سوره طه: «قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلَى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي فَطَرْنَا فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» واقع شده، نشان می دهد وجود دلایل روشن که

از آن تعبیر به «بینات» شده عامل اصلی ایثار موسی (ع) بر فرعون بوده است. همچنین تعبیر «الَّذِي فَطَرْنَا» اهمیت خداشناسی فطری در ایثار آنچه که باید به حق انتخاب شود را نمایان می سازد.

۲-۴. رابطه جانشینی ایثار

رابطه جانشینی این است که یک نشانه زبانی به جای نشانه زبانی دیگر به حسب تشابه به کار رود (صفوی، ۱۳۷۹، ص ۱۰۶) و آن را می توان از روابط معنایی میان آیات در نظر گرفت. الف) اشتراء

واژه ای که در قرآن جانشین مفهوم ایثار شده فعل ماضی مثبت «اشْتَرَوْا» در آیه ۸۶ سوره بقره «اشْتَرَوْا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ» است. اشتراء از ریشه «ش ر ی» به معنی خریدن است (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۱، ص ۲۷۷)

در این آیه سخن از کسانی است که زندگی دنیا را به بهای آخرت خریدند. از همین روی عذاب ایشان کاسته نمی شود و مورد یاری قرار نمی گیرند. آیه ۱۱۱ از سوره توبه «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ» نیز نشان می دهد دامنه ایثار چنان گسترده است که جان و اموال انسان را در بر می گیرد.

ب) شراء

واژه دیگری که در قرآن جانشین مفهوم ایثار شده، فعل مضارع مثبت «يَشْرُونَ» در آیه ۷۴ سوره نساء «فَلْيُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا» است. شراء از ریشه «ش ر ی» به معنای

داد و ستد است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۲۴۵)

در این آیه از وظیفه پیکار در راه خدا توسط کسانی سخن رفته که زندگی دنیا را می‌فروشند و آخرت را می‌خرند و در ادامه اجری عظیم کسانی که در راه خدا پیکار می‌کنند تا کشته شوند و یا بر دشمن چیره گردند را بیان می‌فرماید. همچنین آیه ۲۰۷ سوره بقره «مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ» و بعضی دیگرند که جان خود را در برابر خوشنودی‌های خدا می‌فروشند» نشان می‌دهد ایثار با کسب رضای خداوند ارتباط دارد

(ج) استحباب

یکی دیگر از واژه‌های جانشین مفهوم ایثار فعل مضارع مثبت «يَسْتَحِبُّونَ» در آیه ۳ سوره ابراهیم «الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَمْنَعُونَهَا عَوْجًا أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ» است. استحباب از ریشه «ح ب ب» بمعنی دوست داشتن است. راغب، معنای طلب را در آن لحاظ نموده و «استحبَّ الشَّيْءَ» را به این معنا می‌داند که خواست تا آنرا دوست بدارد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۱۵)

خداوند در این آیه به گمراهی کسانی اشاره می‌فرماید که زندگی این دنیا را بر جهان دیگر ترجیح داده و (مردم را) از راه خدا باز داشته و قصد منحرف نمودن آنها از راه حق را دارند. علامه طباطبایی معنای استحباب دنیا بر آخرت را اختیار دنیا و ترک کامل آخرت می‌داند که مقابل آن، اختیار آخرت بر دنیا است به گونه‌ای که آخرت، غرض و هدف کوشش‌های دنیوی فرد بوده و دنیا را مقدمه برای آخرت بداند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۱۳)

(د) غرور

یکی از کلماتی که در قرآن جانشین مفهوم ایثار شده فعل ماضی مثبت «غَرَّتْهُمْ» در آیه ۷۰ سوره أنعام «غَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا» است. غرور از ریشه «غ ر ر» به معنای هر چیزی است که باعث فریب انسان شود (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۵؛ ص ۹۲) و مصادیق آن اعم از مال، جاه و شهوت است. (همو)

انسان در ارتباط با دنیا از یک طرف مظاهر زیبای آن را می‌بیند و از طرف دیگر پستی و نا پایداری آن را، اگر مظاهر زینت یافته دنیا موجبات اغوا انسان را فراهم آورد، وی را گمراه ساخته است. بنابراین، عنصر «زینت» مؤلفه معنایی است که واژه «غرور» را با مفهوم «ایثار» پیوند می‌دهد، درست همان چیزی که باعث ایثار دنیا بر آخرت شده و در آیه ۱۴ سوره آل عمران «زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَبَإِ» از آن با تعبیر «زَيْنَ لِلنَّاسِ» یاد شده است.

نتیجه حاصل از بررسی رابطه جانشینی ایثار در آیات قرآن آن که واژه‌های اشتراء، شراء،

استحباب، غرور و مشتقات آنها در قرآن می‌تواند به عنوان مترادف‌های نسبی شکل فعلی مفهوم ایثار مطرح شود. این واژگان با مفهوم اصلی ایثار به معنای «انتخاب» مرتبطند.

آن چه که باعث انتخاب یک خرید و یا معامله نسبت به داد و ستد دیگری می‌شود کسب سود بیشتر است. در ایثار جهان آخرت بر دنیا منفعت حاصل بهتر و دارای ماندگاری بیشتر است. همان تعبیر «خیر و ابقی» به آن اشاره دارد.

همچنین کسی که چیزی و یا فردی را دوست دارد آن را طلب نموده و انتخاب می‌کند در *يَسْتَجِيبُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ* نیز طلب و دوستی دنیا موجب انتخاب آن به جای آخرت است. افزون بر آن افراد فریب خورده، گزینشی‌نا بجا داشته و آنچه که دارای برتری نبوده را به اشتباه انتخاب نمودند، همانگونه که در *«غَرَّتْهُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا»* افراد فریب خورده دنیا را به جای آخرت برگزیدند.

۵. بررسی فرایند تحول واژه ایثار

با توجه به اینکه معناشناسی به تحول معنا در طول زمان توجه دارد در مورد اینکه آیا خداوند از واژه ایثار همان معنای رایج آن را در نظر گرفته یا آنکه آن را در معنای جدیدی بکار برده باید گفت بررسی مشتقات ریشه «اثر» با مفهوم ایثار نشان می‌دهد که این واژه در سیر تکامل معنایی خود با حفظ معنای اساسی «برتری دادن» و با عناصر معنایی با بار ارزشی مثبت و منفی وارد نظام معنایی قرآن شده است. به عبارت دیگری توان گفت که هر چند مفهوم ایثار نزد عرب آن روز کاملاً شناخته شده بود اما معنای برتری‌دادنی را پیدا کرد که بر اساس متعلق آن می‌توانست سعادت انسان را تامین و یا وی را به پرتگاه و سقوط بکشانند.

بنابر این در نظام معنایی قرآن ایثار مفهومی بدون بار ارزشی و یا صرفاً دارای بار ارزشی مثبت نیست که بتوان آن را صرفاً به عنوان فضیلت اخلاقی در رابطه با دیگران تلقی نمود کما آنکه امروزه در اندیشه مخاطبان به دلیل اشتغال بربافت ارزشی غالب، تبدیل به مفهومی کم و بیش پایا شده بلکه این واژه با حفظ معنای اصلی خود (انتخاب کردن) و با توجه به آنچه که انتخاب می‌شود، دارای بار ارزشی مثبت و منفی می‌گردد که همواره میان دو سویه مثبت و منفی آن تقابل جدی وجود دارد و این در حالی است که در میان عرب جاهلی مفهوم ایثار دارای چنین تقابلی وجود نداشته است.

گفتنی است که در فرایند تحول واژه ایثار با بار ارزشی مثبت ویژگی الزام به چشم می‌خورد. این الزام از تعبیر *فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* در مورد ایثارگران بدست می‌آید اما در انتقال ایثار به نظامهای پس از قرآنی این واژه بتدریج دچار تخصیص معنایی شده معنایی محدودتر به خود گرفته و در زیر سطح ظاهری آن متعلق‌های مختلف و صحنه‌های خاصی از آن به تصویر کشیده شده است.

اما آنچه امروز از معنای ایثار به ذهن متبادر می‌شود مفهوم از خودگذشتگی یا به تعبیر دیگر انتخاب دیگران به جای خود در کسب سود یا پرهیز از ضرر است. این مفهوم با معنای آن در نظام قرآنی رابطه عموم و خصوص مطلق دارد زیرا هر از خودگذشتگی در نظام معنایی قرآن ایثار است ولی هر ایثاری از خودگذشتگی نیست.

۶- مولفه‌های معنایی ایثار در قرآن کریم

منظور از مولفه‌های معنایی ایثار شناسایی معنای این واژه از طریق عناصر تشکیل دهنده آن و یا به تعبیر دقیق‌تر براساس روابط ساختاری و بنیادهای معنایی متداخل در یکدیگر است. بر اساس عناصر و مولفه‌های شناسایی شده در پژوهش حاضر می‌توان چنین نتیجه گرفت که ایثار در قرآن به معنای «انتخاب بدون واسطه و از روی اختیار میان دو یا چند گزینه بر اساس مطلوبیت و با بار ارزشی مثبت یا منفی است». بررسی حوزه‌های معنایی و میدان‌های معناشناسی واژه ایثار تحقیق مستقل دیگری را می‌طلبد که در این نوشتار مجال آن نیست.

نتیجه‌گیری

معناشناسی واژگانی با رویکرد تحلیل مؤلفه‌ای مطالعه‌ای روشمند برای دریافت معنای جدید از مفاهیم اخلاقی قرآن است. این روش با بررسی ابعاد متفاوت یک مفهوم و شناسایی عناصر و بنیادهای معنایی و کشف روابط ساختاری در هم تنیده حاکم بر آن، در صدد دستیابی به معنای مورد نظر آن از دیدگاه قرآن کریم است.

مفهوم ایثار در قرآن تک‌لایه نیست بلکه دارای مرزهای متداخل با یکدیگر است. معنای اصلی ایثار انتخاب است و معنای نسبی آن در کنار واژگانی چون مطلوبیت، ارزش، حق انتخاب، تنوع و عدم واسطه مشخص می‌شود. البته باید توجه داشت که عناصر اساسی مذکور در تمام انواع ایثار اعم از ممدوح و غیر ممدوح وجود دارد و آن چیزی که سبب جدا شدن انواع ایثار از یکدیگر می‌شود متعلق ایثار است. این مفهوم در قرآن کریم به صورت اصلی و نه مجازی بکار رفته و نوعی رفتار بدون واسطه است که به جهت برخورداری گزینه منتخب از مطلوبیت در ابعاد مادی و معنوی شکل می‌گیرد. این واژه همانطور که در موجودات غیر صاحب اراده همچون حیوانات و جمادات کاربرد ندارد عناصر مکان، زمان، سرعت، کمیت و سلسله مراتب در مولفه‌های معنایی ایثار لحاظ نشده است و امکان انتخاب هم‌زمان چند گزینه نیز وجود ندارد. بر اساس مولفه‌های معنایی ایثار می‌توان آن را انتخاب بدون واسطه و از روی اختیار میان دو یا چند گزینه بر اساس مطلوبیت و با بار ارزشی مثبت یا منفی دانست.

ایثار یا از جانب خداوند و یا از جانب بنده صورت می‌پذیرد. ایثار بنده بر اساس متعلق آن به اقسام پسندیده و ناپسند تقسیم می‌شود. ملاک پسندیده و یا ناپسند بودن این نوع از ایثار بر اساس غرض ایثارکننده و متعلق آن تعیین می‌شود. اگر غایت آن کسب رضای خداوند باشد

ممدوح و اگر برای کسب زندگی دنیا باشد امری ناپسند می باشد. ایثار پسندیده نوعی انتخاب است که در آن علاوه بر سرشت الهی، عناصر شناختی

همچون وجود دلایل روشن و عناصر هیجانی همچون دوست داشتن دخالت دارد و گستره آن شامل امور مادی همچون ایثار مال و امور معنوی همچون ایثار آخرت است. ایثار پسندیده در امور مادی با احساس بی نیازی فرد ایثار کننده همراه بوده و نگهداری نفس از بخل در آن دخیل است. در ایثار ناپسند هدف گذاری بر اساس تعلقات زودگذر دنیایی است. در این نوع از ایثار اهداف دنیوی که وسیله و نردبان برای رسیدن به هدفهای آخرتی است به اشتباه هدف غایی تلقی شده است.

واژه ایثار در سیر تکامل معنایی خود با حفظ معنای اساسی «انتخاب کردن» وارد نظام معنایی قرآن شد اما بر خلاف معنای آن در میان عرب جاهلی دارای معنای ارزشی گردید که میان دو سویه مثبت و منفی آن تقابل جدی وجود دارد به طوری که بر اساس متعلق آن می توانست سعادت انسان را تامین و یا وی را به پرتگاه و سقوط بکشاند در فرایند انتقال واژه ایثار به نظامهای پس از قرانی بتدریج این واژه دچار تخصیص معنایی شده به طوری که آنچه امروز از معنای ایثار به ذهن متبادر می شود مفهوم از خودگذشتگی است که رابطه آن با مفهوم شناسایی شده در قرآن، رابطه عموم و خصوص مطلق است.

فهرست منابع

۱. قران کریم
۲. آلوسی سید محمود (۱۴۱۵)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. ابن عاشور، محمد بن طاهر (۱۹۹۷)، التحریر و التنویر، بیروت: موسسه التاریخ.
۴. ابن عربی، محمد بن علی (۱۴۲۲)، تفسیر ابن عربی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵. ابن عطیه، عبد الحق (۱۴۲۲)، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۶. ابن فارس، احمد (۱۴۰۴)، معجم مقاییس اللغه، محقق: هارون، عبدالسلام محمد، قم: مکتب الاعلام الاسلامی .
۷. ابن قطب، سید (۱۴۱۲)، فی ظلال القرآن، قاهره: دارالشروق
۸. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹)، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: محمد حسین شمس الدین، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۹. ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱)، تهذیب اللغه، بیروت: دار الاحیاء تراث العربی.
۱۰. ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸)، جواهر الحسان فی تفسیر القرآن، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۱۱. حسینی، اعظم السادات؛ مطیع، مهدی (۱۳۹۲)، «پیشنهاد الگویی بر متناسب سازی روش های معناشناسی در مطالعات قرآنی»، دو فصلنامه کاوشی نو در پژوهش های زبان شناختی قرآن کریم، سال دوم، شماره اول،، پیاپی ۳.
۱۲. خطیب، عبدالکریم (بی تا)، التفسیر القرآنی للقرآن، بیروت: دار الفکر العربی.
۱۳. رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰)، مفاتیح الغیب، بیروت: داراحیاء التراث العربی
۱۴. رباط جزئی، لیلی (۱۳۸۴) ارزش ایثار از دیدگاه قرآن و سنت و آثار و پیامدهای فردی و اجتماعی آن، حوزه علمیه حضرت نرجس (س) سبزوار
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲)، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، دمشق: الدار الشامیه.
۱۶. رضایی اصفهانی، محمد علی (۱۳۸۷)، منطق تفسیر قرآن (۱)، قم: جامعه المصطفی العالمیه
۱۷. زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴)، تاج العروس، بیروت: دارالفکر.
۱۸. زحیلی، وهبه بن مصطفی (۱۴۱۸)، التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعۀ و المنهج، بیروت: دار الفکر المعاصر.
۱۹. سیدی، سید حسین و رفیعی، علی (۱۳۹۳)، «معناشناسی ایثار در قران کریم»، مجله علمی پژوهشی انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی، ش ۳۲، صص ۱۰۲ - ۸۵.
۲۰. شبر، سید عبد الله (۱۴۰۷)، الجوهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین، کویت: مکتبۀ الألفین .

۲۱. شریفی، علی (۱۳۹۲)، «نقد و بررسی آرای ایزوتسو در حوزه معناشناسی قرآن کریم، حکمت معاصر»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال چهارم، شماره سوم.
۲۲. شوکانی محمد بن علی (۱۴۱۴)، فتح القدیر، دمشق: دار ابن کثیر.
۲۳. شببانی، محمد بن حسن (۱۴۱۳)، نهج البیان عن کشف معانی القرآن، تحقیق: حسین درگاهی، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.
۲۴. صادقی تهرانی، محمد (۱۴۱۹)، البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم.
۲۵. صفوی، کوروش (۱۳۷۹)، درآمدی بر معناشناسی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
۲۶. طباطبائی، محمد حسین (۱۴۱۷)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۷. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: محمد جواد بلاغی، تهران: ناصر خسرو
۲۸. طریحی، فخر الدین (۱۳۷۵)، مجمع البحرین، تهران: مرتضوی.
۲۹. طنطاوی، سید محمد (بی تا)، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، قاهره: دار نهضه مصر للطباعة و النشر.
۳۰. عباسی، مهرداد؛ پورافخم، مریم (۱۳۹۰)، «کاربرد معناشناسی در زمانی در تبیین مفاهیم اعتقادی قرآن: مفهوم الله از نگاه ایزوتسو»، صحیفه مبین، شماره ۴۹.
۳۱. عکاسی نریمانی، پروانه (۱۳۸۸)، «بررسی فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان شناسی و علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
۳۲. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹)، کتاب العین، قم: انتشارات هجرت.
۳۳. فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۱۸)، الأصفی فی تفسیر القرآن، تحقیق: محمدحسین درایتی و محمدرضا نعمتی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۳۴. فیضی دکنی، ابوالفضل (۱۴۱۷)، سواطع الالهام فی تفسیر القرآن، تحقیق: سید مرتضی آیت الله زاده شیرازی، قم: دارالمنار.
۳۵. قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱)، قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۳۶. مشکور، محمد جواد (۱۳۵۷)، فرهنگ تطبیقی عربی با زبان های سامی و ایرانی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران
۳۷. مصطفوی، حسن (۱۴۳۰)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت: دار الکتب العلمیه .
۳۸. معین، محمد (۱۳۷۵)، فرهنگ معین، تهران: امیرکبیر.
۳۹. مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴)، الکاشف، تهران: دارالکتب الاسلامیه. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.